

Nieuw Haags Peil

De economie van de Wereldstad aan zee 2008-2010

Volledig onderzoeksrapport

Gemeente Den Haag

Rabobank

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
1. Economische omgeving	4
2. Economische thermometer	5
3. Haagse woningmarkt	9
4. Haagse arbeidsmarkt	12
5. Werkgelegenheidsramingen	17
6. Geldstromen bij bedrijven	20
7. Ondernemersmeningen	22
8. Bedrijfsdynamiek	25

Colofon

Samenstelling

Rabobank Nederland, Kennis en
Economisch Onderzoek

Redactie:

Rogier Aalders, Thijs Geijer,
Willem van der Velden

Realisatie:

Knijnenburg Producties
Rijswijk

Publicatiedatum:

16 september 2009

In opdracht van:

Gemeente Den Haag
Rabobank Den Haag
en omgeving

Contactadressen:

Gemeente Den Haag
Spui 70
Postbus 12600
2500 DJ Den Haag
Tel: 14070
www.denhaag.nl

Rabobank Den Haag
en omgeving
Bezuidenhoutseweg 5
Postbus 11695
2502 AR Den Haag
Tel: (070) 371 88 88
www.rabobank.nl/denhaag

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

Voor u ligt het onderzoeksrapport '**Nieuw Haags Peil**' waarvan de conclusies op 22 september 2009 tijdens het Haagse OndernemersPlein zijn gepresenteerd. Deze conclusies komen voort uit onderzoek door Rabobank Nederland, in opdracht van Rabobank Den Haag en omgeving en de gemeente Den Haag. In dit onderzoek wordt een zo actueel mogelijk beeld van de gang van zaken in de Haagse economie gegeven, tegen de achtergrond van de huidige recessie. Hiervoor is de Haagse economie op een aantal indicatoren vergeleken met Nederland en het stadsgewest Haaglanden¹.

Op basis van dit actuele beeld kunnen we opmaken dat de Haagse economie minder gevoelig is voor de huidige recessie dan de rest van het land. Het verleden leert dat de lokale Haagse economie in tijden van hoogconjunctuur minder hard groeit dan meer conjunctuurvolgende regio's en andersom. De economische thermometer bevestigt dit afwijkende conjunctuurpatroon. Ondanks dat de stad in 2008 dan ook minder economische groei behaalde dan Nederland beschikt Den Haag wel over een economisch stabiele structuur.

We zien dit terug in de actuele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Weliswaar loopt ook in de hofstad de werkloosheid op, maar de groei is minder sterk dan landelijk. Ook in de ramingen voor de komende jaren komt Den Haag relatief goed naar voren.

Op de Haagse woningmarkt is het dure segment, dat juist nu door de recessie wordt getroffen, relatief minder belangrijk. Daardoor lijkt de lokale markt minder kwetsbaar, hoewel cijfers over de regio Den Haag een forse terugval van de verkoopvolumes en prijzen tonen. De keerzijde hiervan is dat woningen steeds beter betaalbaar worden, zeker in Den Haag. Dat legt op zich een goede basis onder de woningmarkt voor als het koperssentiment weer opveert. Als we het ondernemerssentiment beschouwen, dan zien we dat ook de bedrijfsprestaties van ondernemers in de regio Den Haag en Nederland onder druk staan. Over het algemeen geven ondernemers in de regio Den Haag echter aan minder daling van de bedrijfsprestaties te ervaren. Ook in hun toekomstverwachtingen zijn zij zeker niet pessimistischer dan hun collega's elders.

Tegen de achtergrond van de huidige recessie blijft Den Haag daarmee een solide stad die volop ruimte biedt aan succesvol ondernemerschap.

In het vervolg van deze rapportage worden deze conclusies op basis van recente, huidige en toekomstige ontwikkelingen in de Haagse economie toegelicht. Daarin wordt nog een stap verder op de materie ingegaan dan in de op het Haagse OndernemersPlein beschikbaar gestelde brochure het geval was. Hierdoor zal er bijvoorbeeld dieper ingegaan worden op de prestaties van verschillende sectoren en op de werkloosheidsontwikkeling onder verschillende bevolkingssegmenten. Daarnaast wordt per onderdeel de gebruikte onderzoeksmethodiek toegelicht. Het rapport is ingedeeld in acht hoofdstukken waaruit ondernemers en beleidsmakers de delen kunnen halen die voor hen relevant zijn.

¹ De gemeenten Delft, Den Haag, Leidschendam-Voorburg, Midden-Delfland, Pijnacker-Nootdorp, Rijswijk, Wassenaar, Westland en Zoetermeer. Deze definitie wordt in dit hele rapport gehanteerd.

1. ECONOMISCHE OMGEVING

De Nederlandse economie maakt momenteel de diepste recessie sinds de Tweede Wereldoorlog door. Vooral in het eerste kwartaal van 2009 liet de economie een ongekennde krimp van 2,7 procent zien. Het tweede kwartaal liet, door stimuleringsmaatregelen van de overheid en het (her)opbouwen van bedrijfsvoorraden, een licht trendbreuk zien met een krimp van 0,9 procent ten opzichte van een kwartaal eerder. Hiermee lijkt de ergste krimp achter de rug. Niettemin was de krimp van de reële economie 5,1 procent ten opzichte van een jaar eerder, wat ook de verwachte krimp voor de economie in 2009 als geheel is. Dit komt ondermeer doordat de stimuleringsmaatregelen en het aanvullen van de voorraden slechts voor een tijdelijke opleving zorgen. Toename van de investeringen en de consumptie zouden deze opleving een positief vervolg kunnen geven, maar deze factoren lijken voorlopig nog niet te herstellen. Zo dalen de investeringen in de private sector dit jaar met 15 procent, wat maar ten dele wordt gecompenseerd door de overheidsinvesteringen die 2 procent hoger zijn. Daarnaast hebben consumenten in het eerste halfjaar van 2009 gemiddeld 2,5 procent minder besteed dan een jaar eerder. De olopende werkloosheid en de groeiende kans op baanverlies lijken er voor te zorgen dat consumenten hun geld vooral sparen in plaats van besteden. Als gevolg daarvan zijn de spaartegoeden dit jaar elke maand met meer dan 14 procent toegenomen². Dat dit sentiment bij consumenten deels ook gegrond is, blijkt uit de ramingen voor de ontwikkeling van de werkloosheid. In deze ramingen is sprake van een gemiddeld werkloosheidspercentage van 6,4 procent in 2009 en 7,4 procent in 2010³.

Wat zijn de gevolgen van deze landelijke ontwikkelingen voor de Haagse economie? Een antwoord hierop krijgt u in het vervolg van dit onderzoeksrapport.

² Rabobank – Economisch kwartaalbericht September 2009

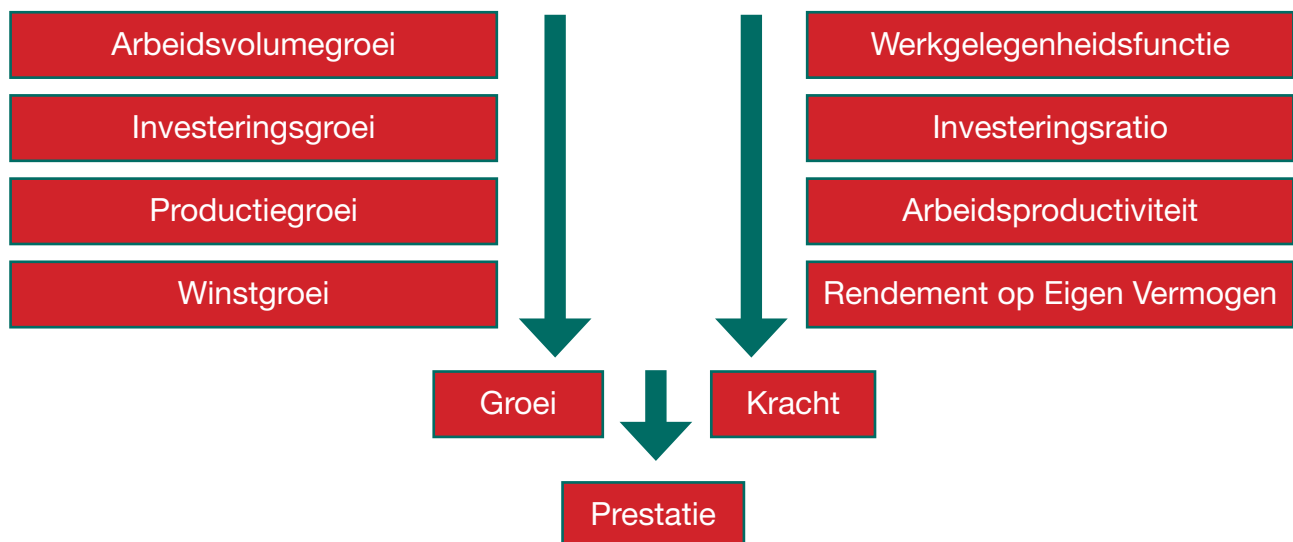
³ Crisismodel Rabobank

2. ECONOMISCHE THERMOMETER

In 2008 behaalde het Haagse bedrijfsleven een brutowinst van 27 miljard euro en bedroeg de bruto toegevoegde waarde 20 miljard euro. Verder bedroegen de investeringen 3,8 miljard euro en was het arbeidsvolume 225.000 fulltime banen. Met deze waarden was het Haagse bedrijfsleven goed voor ruim 3 procent van het Nederlandse bedrijfsleven en de helft van dat in het stadsgewest Haaglanden.

Over de thermometer

Om de prestaties van het Haagse bedrijfsleven met die van Nederland te vergelijken, maken we gebruik van de economische thermometer. Deze meet de economische prestaties van Nederlandse regio's en vergelijkt die met het Nederlandse gemiddelde. De scores worden gemeten aan de hand van acht variabelen. Deze variabelen zijn ondergebracht bij twee indicatoren: 'economische groei' en 'economische kracht'. 'Kracht' kan globaal gelezen worden als 'structuur', voor 'groei' zou met enige goede wil ook 'conjunctuur' worden gelezen. Samen vormen zij de uitslag voor de 'economische prestatie'. In de onderstaande figuur wordt de opbouw van het model weergegeven.

De economische prestatie van een regio waarderen we met een rapportcijfer. Voor elke variabele zetten we de gemiddelde waarde in Nederland op een zes. Stel dat de gemiddelde winstgroei in Nederland 10 procent bedraagt, dan krijgt een regio met een gemiddelde winstgroei van 10 procent een waardering van een zes. Op het moment dat het cijfer boven de zes ligt, betekent dit dat de regio een hogere winstgroei heeft gekend. Een waardering met een cijfer onder de zes duidt op een minder dan gemiddelde score en wordt daarom als onvoldoende beoordeeld⁴. Het rapportcijfer voor 'economische groei' en 'economische kracht' is het ongewogen gemiddelde van de rapportcijfers voor respectievelijk de vier groei- en de vier krachtvariabelen. Het rapportcijfer voor de economische prestatie is het ongewogen gemiddelde van de cijfers voor groei en kracht.

⁴ De rapportcijfers variëren van 3 tot 9. De mate waarin de regionale score afwijkt van het gemiddelde van alle regio's (de standaarddeviatie) vertaalt zich in punten die de regio meer of minder krijgt toebedeeld dan dat landelijke gemiddelde: een zes.

De rapportcijfers zijn berekend op basis van verschillende bronnen. Dit zijn onder andere de MKB-database en de Monitor Bedrijfsactiviteit van de Rabobank, de financiële jaarrekeningen van het CBS en de werkgelegenheidscijfers uit het zogenoemde LISA-bestand (Landelijk Informatie Systeem Arbeidsorganisaties). De rapportcijfers worden ieder jaar opnieuw berekend met de meest actuele gegevens. Hierdoor kunnen er verschillen ontstaan tussen de cijfers die wij dit jaar over 2007 presenteren en de cijfers die wij komend jaar over hetzelfde jaar presenteren. Deze verschillen hebben te maken met actualisatie van het bronmateriaal.

Thermometerstand

Het rapportcijfer voor de economische prestatie van Den Haag in 2008 is een 5,2. Dit cijfer is het gemiddelde van een 6,0 voor economische kracht en een 4,5 voor economische groei. Alleen voor economische kracht krijgt Den Haag dus een voldoende. De score voor economische groei is laag waardoor Den Haag over het geheel een onvoldoende krijgt voor economische prestatie. Het beeld van een onvoldoende op groei en een voldoende op kracht resulteert in de voorzichtige conclusie dat Den Haag in 2008 economisch potentieel onbenut heeft gelaten.

In de rapportcijfers zijn ook de prestaties van de bedrijven en instellingen in de niet-marktsectoren als overheid, onderwijs, zorg en cultuur (onderdeel van de sector overige diensten) opgenomen. Deze sectoren hebben groei en rendement gewoonlijk niet als hoofddoel en zijn daarmee minder relevant voor de economische thermometer. Aangezien vooral de overheid en overige diensten oververtegenwoordigd zijn in de Haagse economie, dient hiermee rekening gehouden te worden bij de interpretatie van de rapportcijfers. Om deze te nuanceren maken we in de verdere analyse waar mogelijk onderscheid tussen de marktsector en de niet-marktsector.

Economische Kracht indicatoren

Zoals uit het rapportcijfer blijkt, was de economische kracht van het Haagse bedrijfsleven in lijn met het Nederlandse gemiddelde. Dit rapportcijfer wordt berekend door de prestaties van Den Haag op het gebied van de rentabiliteit op het eigen vermogen (rev), de arbeidsproductiviteit, de investeringsratio en de werkgelegenheidsfunctie met Nederland te vergelijken.

Bij de berekening van de rev wordt het bedrijfsresultaat gedeeld door het eigen vermogen. De rev van het Haagse bedrijfsleven lag met 16 procent iets hoger dan het landelijke gemiddelde van 15,8 procent. Als we de niet-marktsector buiten beschouwing laten dan was het verschil nog groter, Haagse bedrijven in de marktsector behaalden een rev van 21 procent tegenover 17 procent in Nederland. Dit verschil was volledig toe te schrijven aan de financiële sector. Deze sector deed het in Den Haag beter dan in Nederland doordat het bedrijfsresultaat in 2008 positief was terwijl de financiële sector als geheel in Nederland een negatief bedrijfsresultaat behaalde. Dit verschil maakte dat de lagere rev in de andere sectoren in Den Haag teniet werd gedaan.

De arbeidsproductiviteit, die berekend wordt door de bruto toegevoegde waarde te delen door het arbeidsvolume, lag in Den Haag met 88.000 euro op het Nederlandse niveau. Ook wanneer alleen naar de marktsector gekeken wordt, lag de Haagse arbeidsproductiviteit op het landelijke niveau van 95.700 euro. Haagse bedrijven in de bouw, handel, logistiek en communicatie en financiële instellingen kenden een relatief hoge arbeidsproductiviteit. Aan de andere kant was de arbeidsproductiviteit in de delfstoffenwinning, industrie en de zakelijke dienstverlening lager. De lage arbeidsproductiviteit van de industrie in Den Haag kan worden verklaard door het feit dat hier weinig kapitaalintensieve procesindustrie (petrochemie, basismetaleen etc.) is gevestigd.

Voor de vergelijking van de investeringsratio worden de totale investeringen gedeeld door de totale toegevoegde waarde. Met een investeringsratio van 19,3 kende Den Haag een lagere ratio dan Nederland, 20,8. Wanneer de overheid en overige diensten buiten beschouwing worden gelaten dan was de investeringsratio 21 procent in Den Haag en in Nederland. Sectoraal waren er wel verschillen waar te nemen. Zo was de investeringsratio in Den Haag lager in de zakelijke dienstverlening en hoger in de industrie.

De werkgelegenheidsfunctie, de verhouding van het arbeidsvolume en de beroepsbevolking, lag in Den Haag hoger dan in Nederland. In Den Haag waren het arbeidsvolume en de beroepsbevolking even groot terwijl deze verhouding in Nederland net onder de 1 lag. Verder is het bij deze indicator niet mogelijk om onderscheid te maken tussen de markt en niet-markt sectoren. Het cijfer bevestigt wel, dat Den Haag voor de omliggende (kleinere) gemeenten een belangrijke werkverschaffer is.

Economische Groei indicatoren

Den Haag krijgt een onvoldoende voor haar economische prestatie in 2008 door een relatief lage economische groei. De indicatoren die hieraan te grondslag liggen zijn de winstgroei, de productiegroei, de investeringsgroei en de arbeidsvolume-groei. Vooral de winstgroei en investeringsgroei waren lager dan het landelijke gemiddelde.

De winstgroei wordt gebaseerd op de verandering van het bedrijfsresultaat. In Den Haag lag het bedrijfsresultaat in 2008 opvallend genoeg 5 procent lager dan in 2007 terwijl het Nederlandse bedrijfsleven nog een groei van 3 procent realiseerde. Het Haagse bedrijfsleven exclusief de overheid en overige diensten liet een daling van de winst met 2,5 procent zien tegenover 2,5 procent groei in Nederland. Dat dit deel van het bedrijfsleven slechter presteerde dan Nederland kwam vooral door de zakelijke dienstverlening. In Nederland behaalde deze sector een positieve winstgroei, terwijl de winst van de zakelijke dienstverlening in Den Haag afnam. Een tweede sector die het slechter deed was de handel. Hoewel de handel ook landelijk gezien minder winstgevend was dan vorig jaar, was de daling van de winst in Den Haag veel groter (respectievelijk 7 en 12 procent daling). Aan de andere kant bleef de daling in het bedrijfsresultaat van de financiële sector in Den Haag met 3,4 procent beperkt (24 procent daling landelijk). Hieruit blijkt dat de Haagse financiële sector minder op het scherp van de 'mondiale financiële snede' opereert dan met name in Amsterdam het geval is.

Over alle sectoren behaalde Den Haag een investeringsgroei van 4,4 procent. Dit was 1,4 procentpunten lager lag dan in Nederland wat resulteerde in een 3 als rapportcijfer. Als we puur naar de groei van de investeringen in de marktsector kijken dan blijkt het verschil in investeringsgroei een stuk kleiner te zijn en uit te komen op 0,3 procentpunten. In de meeste sectoren week de groei van de investeringen dan ook weinig af van die in Nederland. De groei van de investeringen door bedrijven in de logistiek en communicatie lag met 9,8 procent meer dan 2 procentpunten hoger dan in Nederland. Aan de andere kant lag de investeringsgroei in de handel en zakelijke diensten meer dan 1 procentpunt lager dan in Nederland.

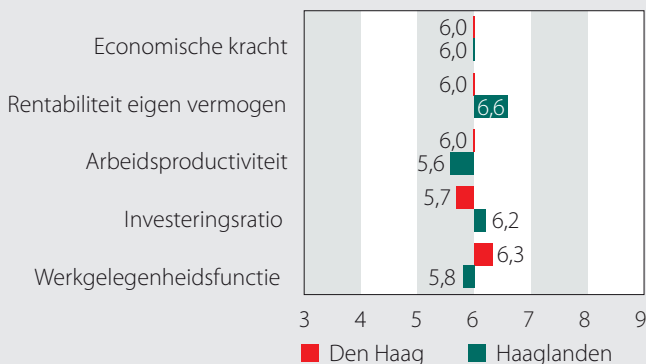
De productiegroei, waarvoor de bruto toegevoegde waarde in 2008 en 2007 tegen elkaar wordt afgezet, was vorig jaar ook lager dan in Nederland. De productie van het Haagse bedrijfsleven steeg vorig jaar met 4,1 procent, landelijk nam de productie met 4,8 procent toe. Het verschil in productiegroei was zelfs groter als alleen naar de marktsector gekeken wordt. Haagse bedrijven in de marktsector realiseerden een productiegroei van 3,7% tegenover 4,6% in Nederland. De lagere groei in Den Haag was toe te schrijven aan de productiegroei in de handel en de zakelijke diensten, qua bruto toegevoegde waarde de 1^e en 3^e sector, die (in beide sectoren) 2% lager was dan in Nederland. Aan de andere kant liet de sector logistiek en communicatie, de 2^e sector, een productiegroei zien die bijna 5% hoger was dan landelijk.

Ook de groei van het arbeidsvolume kwam in Den Haag op een lager niveau uit dan landelijk. Het aantal banen bij Haagse bedrijven nam met 1,25 procent toe waar Nederland een toename van 1,45 procent zag. Het aantal banen bij bedrijven in de marktsector nam in Den Haag ook minder snel toe dan in Nederland (respectievelijk 1,1 procent en 1,5 procent groei). Net als bij de andere groeicijfers zijn het de handel en de zakelijke diensten die het minder deden terwijl de logistiek en communicatie het beter deed dan landelijk.

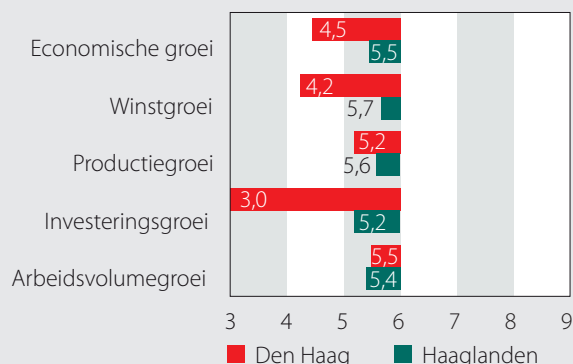
In de figuren 1 en 2 zijn de rapportcijfers van de acht indicatoren opgenomen. Naast Den Haag worden daarin ook de cijfers van het stadsgewest Haaglanden (exclusief Den Haag) weergegeven. Deze vergelijking laat zien dat Den Haag een hogere arbeidsproductiviteit en werkgelegenheidsfunctie kende maar dat de rev en de investeringsratio lager lagen dan in de rest van het stadsgewest. Op het gebied van de groei-indicatoren liggen de investeringsgroei en winstgroei van Den Haag en de overige gemeenten in Haaglanden het verst uit elkaar. Bij het vergelijken van de marktsector, bleek de

investeringsgroei in Den Haag iets hoger te liggen dan in de andere gemeenten in Haaglanden. Wat betreft winstgroei binnen de marktsectoren was het verschil tussen Den Haag en de rest van Haaglanden ook kleiner, al liet Den Haag nog steeds een negatieve winstgroei zien.

Figuur 1. Rapportcijfers economische kracht

Figuur 2. Rapportcijfers economische groei

Bron: Rabobank/EIM

Conclusie

- Voor de economische prestaties krijgt Den Haag in 2008 een onvoldoende, de economische kracht van Den Haag lag op het landelijke niveau maar het totale Haagse bedrijfsleven realiseerde minder groei dan het Nederlandse.
- De oververtegenwoordiging van overheid en overige diensten in Den Haag maakt het noodzakelijk om specifiek onderscheid te maken naar de economische prestaties van het bedrijfsleven in de marktsector.
- Als we de prestaties van de Haagse bedrijven in de marktsector tegen die van Nederland afzetten dan zijn de economische krachtindicatoren iets gunstiger dan wanneer het totale bedrijfsleven inclusief overheid en overige diensten wordt vergeleken.
- Tegelijkertijd zijn er kleinere verschillen in winstgroei en investeringsgroei maar zijn de verschillen in arbeidsvolumegroei en productiegroei weer iets groter. Dus ook wanneer de overheid en overige diensten buiten de vergelijking worden gelaten behaalde het Haagse bedrijfsleven minder groei dan Nederland.
- Sectoraal zien we dat bedrijven in de logistiek en communicatie en in de financiële sector het beter doen dan in Nederland. Bedrijven in de zakelijke dienstverlening en de handel deden het echter minder goed dan landelijk.

3. DE HAAGSE WONINGMARKT

Samenstelling

De samenstelling van de woningmarkt in Den Haag, de overige gemeenten in Haaglanden en Nederland verschilt sterk. Dit verschil is goed terug te zien wanneer naar de grootte van de woningen wordt gekeken. Dan blijkt dat 50 procent van de Haagse woningmarkt bestaat uit relatief kleine woningen met 3 kamers of minder. Woningen van deze categorie vormen in de rest van de Haaglandse gemeenten en in Nederland respectievelijk 33 en 28 procent van het aanbod. Logischerwijs heeft Den Haag dan relatief veel minder woningen met meer dan 4 kamers (20 procent) ten opzichte van de rest van Haaglanden en Nederland (beide 35 procent). De samenstelling van de woningvoorraad kan een rol spelen in de ontwikkelingen op de woningmarkt. Vooral het duurdere segment lijkt de laatste kwartalen getroffen te worden door de slechte economie⁵. Om te bepalen wat de stand van zaken is op de Haagse woningmarkt wordt in het vervolg gebruik gemaakt van NVM-data over de regio Den Haag⁶ en woningmarktonderzoek van de Rabobank. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de volgende indicatoren; aantal verkochte woningen, gemiddelde transactieprijs, doorlooptijd en de betaalbaarheid.

Woningmarkt regio Den Haag vertoont opleving...

Hoewel de prijzen en de aantallen verkochte woningen in het tweede kwartaal van 2009 nog steeds een stuk lager lagen dan in dezelfde periode vorig jaar, was op een aantal indicatoren een (positieve) trendbreuk zichtbaar. Zo steeg de (gemiddelde) transactieprijs van woningen, na een cumulatieve daling van 6,5 procent over de drie voorgaande kwartalen in het tweede kwartaal, weer met 2,2 procent. Daarnaast steeg het aantal verkochte woningen met 30 procent. Deze stijging volgde op drie kwartalen waarin het totale aantal verkochte woningen bijna halveerde. Aan de andere kant was de gemiddelde tijd dat een huis te koop stond in het tweede kwartaal van 2009 85 dagen, een stijging van 8 procent ten opzichte van het eerste kwartaal van dit jaar. Dat geeft aan dat er nog veel onverkochte voorraad in de markt zit en het nog geruime tijd zal duren voordat deze 'prop' uit de markt is.

Dat het niveau van de huizenmarkt weer wat aantrok, na voorlopig haar laagste punt bereikt te hebben aan het begin van dit jaar, lijkt deels verklaard te kunnen worden door een seizoenspatroon dat terugkomt in de cijfers van het NVM. In dit patroon laat de reeks van mediane huizenprijzen⁷ in het tweede kwartaal over het algemeen de sterkste prijsstijging in het jaar zien. Daar komt bij dat de prijsstijging in dit patroon in het eerste kwartaal het kleinst is. Ondanks dat de huizenprijzen in vergelijking met vorig jaar momenteel flink lager zijn, sluiten de data zich, tot op heden, bij dit patroon aan. Mede daarom is het voor een beschouwing van de huizenmarkt relevant om de woningmarkt cijfers van het afgelopen kwartaal ook af te zetten tegen de cijfers van het tweede kwartaal een jaar eerder.

...maar is nog lang niet terug op oude niveau

In vergelijking met dezelfde periode vorig jaar stond de woningmarkt in de regio Den Haag er in het tweede kwartaal een stuk minder gunstig voor. Zo lag de gemiddelde transactieprijs van een woning 4,4 procent lager dan in hetzelfde kwartaal in 2008. Hierbij dient aangegeven te worden dat deze indicator deels kan zijn beïnvloed doordat de samenstelling van het

⁵ Kwartaalbericht woningmarkt – augustus 2009.

⁶ Bestaat uit Den Haag, Leidschendam-Voorburg, Rijswijk, Wassenaar, Zoetermeer en Benthuisen

⁷ Het middelste verkoopbedrag van alle woningen.

type verkochte woningen is veranderd. Naar verhouding werden er in het tweede kwartaal meer appartementen en minder hoek-, 2 onder 1 kap- en vrijstaande woningen verkocht. Dit heeft een verschuiving tot gevolg in de hoogte van de gemiddelde transactieprijs.

Dat het geschade vertrouwen van huizenkopers door de mogelijke kans om werkloos te worden en de kans op dubbele woonlasten nog niet is hersteld, bleek goed uit het aantal transacties in het afgelopen kwartaal. In vergelijking met het tweede kwartaal van 2008 daalde het aantal verkochte woningen met 30 procent. Ook aan de tijd dat een woning te koop stond, was goed te zien dat de markt terughoudender was. In vergelijking met vorig jaar steeg de gemiddelde etalagetijd met maar liefst 64 procent. In het tweede kwartaal van 2009 bedroeg deze periode gemiddeld 85 dagen tegenover 54 dagen vorig jaar. Er zit in de regionale Haagse woningmarkt echter wel meer schot dan in de Nederlandse aangezien daar de gemiddelde looptijd maar liefst 110 dagen bedroeg.

Betaalbaarheid

Alhoewel de bovenstaande cijfers laten zien dat de Haagse woningmarkt er op een aantal aspecten minder gunstig voorstaat (wat vooral vervelend is voor huizenbezitters), bieden de dalende prijzen ook nieuwe perspectieven voor starters en doorstromers die hun woning al verkocht hebben. Dit komt vooral doordat de betaalbaarheid van woningen is toegenomen. Om deze te meten is de Rabobank-betalbaarheidsindex ontwikkeld. Deze meet de betaalbaarheid van een gemiddelde koopwoning voor een gezin met een gemiddeld huishoudinkomen in Nederland. Het is een momentopname, wat inhoudt dat er geen rekening wordt gehouden met incidentele veranderingen in bijvoorbeeld de inkomenssituatie als gevolg van werkloosheid. Deze index maakt onderscheid tussen de betaalbaarheid voor starters (110 procent financiering) en doorstromers (70 procent financiering) bij de aanschaf van een nieuwe woning. Heeft de index een waarde van 100, dan bedragen de bruto maandlasten 30 procent van het bruto inkomen, waarbij wordt uitgegaan van de aanschaf van een gemiddeld geprijsde woning en een huishouden met een gemiddeld gezinsinkomen. Is de indexwaarde hoger dan 100, dan bedragen de bruto maandlasten minder dan 30 procent van het bruto inkomen en vice versa. Een hogere index betekent dus een betere betaalbaarheid.

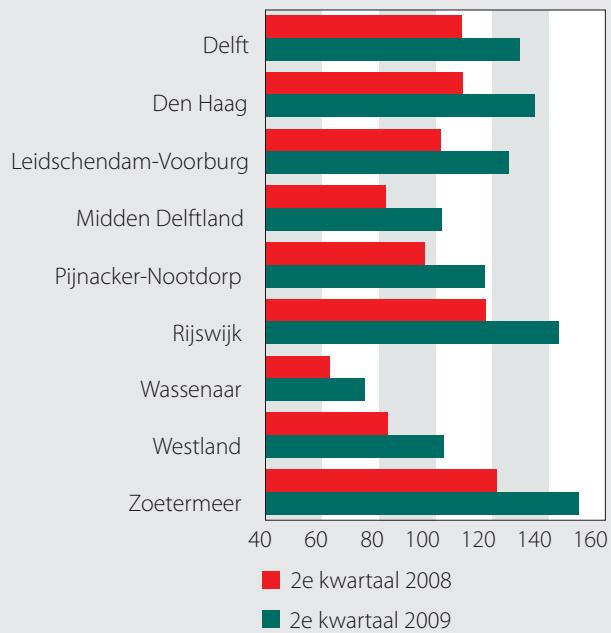
Dit jaar is de waarde van de Rabobank-betalbaarheidsindex sterk gestegen. Dat wordt vooral veroorzaakt door de momenteel lagere huizenprijzen. Daarnaast dragen de afgenomen hypotheekrente en de iets hogere nominale inkomens (koopkrachtverbetering in 2009) bij aan deze ontwikkeling. We weten echter nu al dat deze situatie slechts van tijdelijke aard zal zijn. Gezien de structurele mismatch en tekorten op de Nederlandse woningmarkt (structureel meer vraag dan aanbod/nieuwbouw) zullen de huizenprijzen op termijn weer gaan stijgen. Dat geldt ook voor de (korte) hypotheekrente, aangezien die vooral gedaald is door de renteverlagingen van de ECB. Dit zal niet volledig gecompenseerd kunnen worden door hogere nominale inkomens. Een afname van de betaalbaarheid van Nederlandse koopwoningen is daarmee op termijn zeer aannemelijk.

Betalbaarheidsindex Den Haag

Net als in Nederland is de betaalbaarheidsindex voor woningen in Den Haag het afgelopen jaar gestegen (figuur 3). De betaalbaarheid van woningen in Den Haag is na Zoetermeer en Rijswijk het hoogst van het stadsgewest Haaglanden. Daarnaast laat figuur 4 zien dat de betaalbaarheidsindex van alle Haaglandse gemeenten het sterkst verbeterd is in Den Haag.

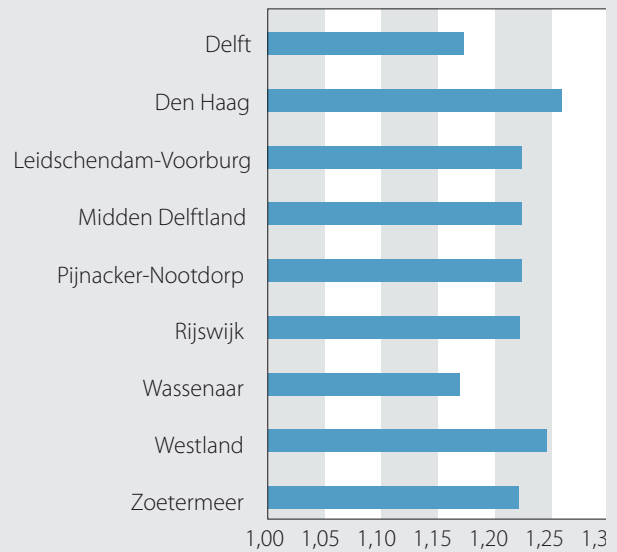
Dat de index gestegen is, komt net als in Nederland door de ontwikkeling van de onderliggende indicatoren. Ten eerste zijn de huizenprijzen momenteel een stuk lager dan vorig jaar en ten tweede zorgen de afgenomen hypotheekrente en de hogere nominale inkomens ervoor dat men een hogere hypotheek kan krijgen.

Figuur 3. Betaalbaarheidsindex Haaglanden

Bron: Rabobank

Figuur 4: Verhouding betaalbaarheidsindex per gemeente, 2e kwartaal 2009 tov 2e kwartaal 2008

Conclusie

- De samenstelling van het woningaanbod in de gemeente Den Haag is relatief gunstig doordat het meer kleinere woningen kent dan in Nederland en de rest van Haaglanden.
- Ten opzichte van het eerste kwartaal van 2009 presteerde de woningmarkt in de regio Den Haag beter. Zo steeg de gemiddelde transactieprijs met 2,2 procent en het aantal verkochte woningen met 30 procent. De etalagetijd van een woning nam echter ook met 8 procent toe.
- Ten opzichte van het tweede kwartaal van 2008 presteerde de woningmarkt een stuk minder. Zo lag de gemiddelde transactieprijs 4,4 procent lager, was het aantal verkochte woningen 30 procent lager en steeg de gemiddelde etalagetijd met 64 procent.
- Door de lagere huizenprijzen, de afgenomen hypotheekrente en de iets hogere nominale inkomens (koopkrachtverbetering in 2009) is de betaalbaarheid van woningen in het stadsgewest Haaglanden sterk verbeterd. Deze situatie is echter tijdelijk van aard.
- De betaalbaarheid van woningen in Den Haag ten opzichte van de betaalbaarheid van woningen in het stadsgewest Haaglanden is relatief hoog en is in het afgelopen jaar ook het sterkst verbeterd.

4. DE HAAGSE ARBEIDSMARKT

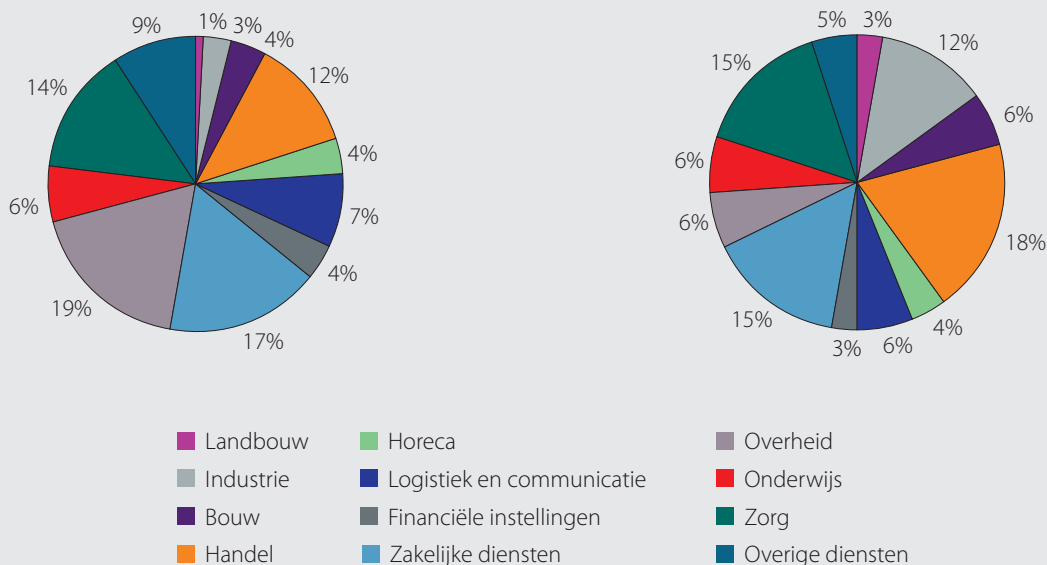
In dit hoofdstuk nemen we de Haagse arbeidsmarkt onder de loep. Drie onderwerpen komen daarbij aan bod; werkgelegenheid, werkloosheid en uitkeringen. De ontwikkeling van de werkgelegenheid in Den Haag is bekend tot 1 januari 2008 waardoor de effecten van de recessie nog niet in de werkgelegenheid zijn terug te zien. De werkloosheidscijfers en de cijfers over het aantal uitkeringen beslaan de periode tot en met juli 2009 en geven daarmee wel een actueel beeld van de stand van de arbeidsmarkt.

Ontwikkeling werkgelegenheid

De werkgelegenheid in Den Haag wordt gevolgd op basis van het aantal banen. In figuur 5 is de grootte van de werkgelegenheid per sector in Nederland en Den Haag weergegeven. In totaal telde Den Haag in 2008 bijna 268.000 banen⁸.

Figuur 5. Werkgelegenheidsstructuur Den Haag (2008)

Figuur 5. Werkgelegenheidsstructuur Nederland (2008)

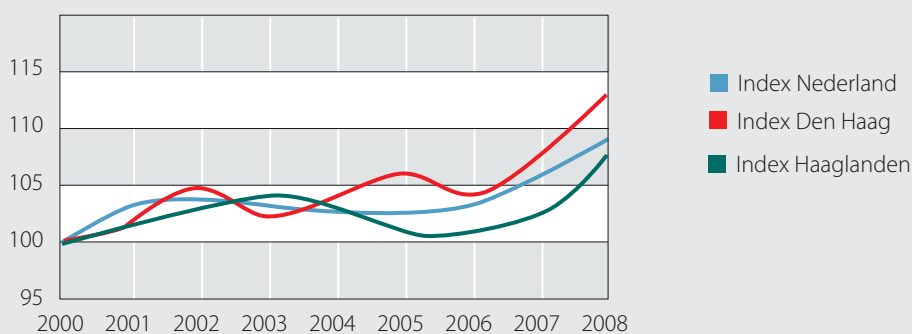

Bron: LISA bewerking Rabobank

Zoals in de figuur is te zien, dragen de overheid, zakelijke dienstverlening en zorg het meest bij aan de totale werkgelegenheid in Den Haag. Als we de werkgelegenheid per sector in Den Haag en Nederland met elkaar vergelijken dan zien we dat Den Haag relatief minder banen heeft in de industrie, bouw en handel. Den Haag heeft daarentegen relatief meer banen bij de overheid en in de zakelijke en overige diensten.

⁸ In dit aantal zijn zowel full-time als part-time banen opgenomen.

Figuur 7. Werkgelegenheidsontwikkeling in Nederland, Den Haag en Haaglanden 2000-2008

Bron: LISA bewerking Rabobank

Verder toont figuur 7 dat de werkgelegenheid in Den Haag in de periode 2000-2008 sterker is gegroeid dan in Nederland en in de rest van het stadsgewest Haaglanden. Als we daarnaast de ontwikkeling van het aantal banen per sector bekijken, dan is te zien dat er zowel sectoren zijn met een sterke groei als sectoren met een afname in de werkgelegenheid. In de onderzochte periode nam het aantal banen in de bouw (63 procent), zakelijke dienstverlening (26 procent) en overige dienstverlening (23 procent) het meest toe. Landelijk groeide het aantal banen in de zakelijke en overige diensten in een zelfde tempo. De werkgelegenheidsgroei in de bouw was met 6 procent veel lager. Verder nam in Nederland het aantal banen in de landbouw (15 procent), industrie (11 procent) en financiële instellingen (5 procent) af. In Den Haag noteerde de landbouw echter een groei (12 procent), de industrie een kleinere daling (2 procent) en de financiële instellingen een grotere daling (18 procent).

Ontwikkeling werkloosheid

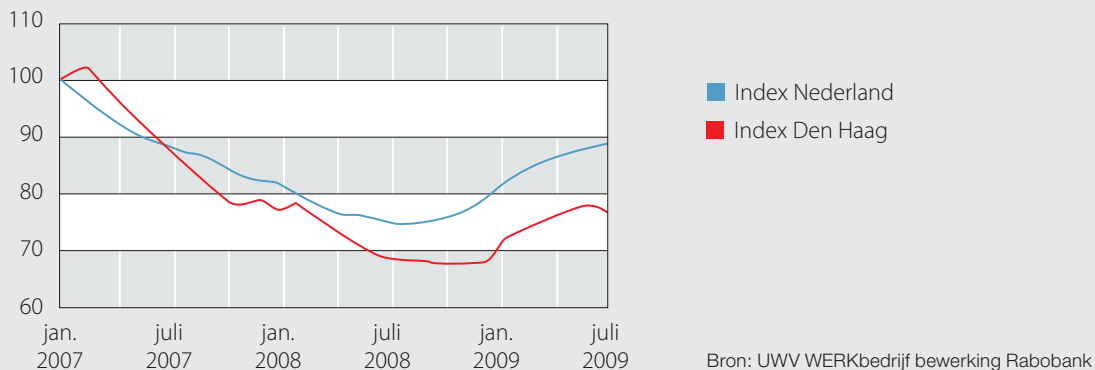
De werkloosheid wordt door het UWV WERKbedrijf bijgehouden op basis van het aantal Niet Werkende Werkzoekenden ('NWW'ers'). In Den Haag waren in juli 2009 19.000 mensen als NWW'er ingeschreven. Van hen was 20 procent tussen de 15 en 30 jaar, 40 procent tussen de 30 en 45 jaar en de overige 40 procent was ouder dan 45. Verder had een derde van deze werklozen geen of alleen basisonderwijs gevolgd, een kwart van hen had een VMBO-opleiding afgerond, een kwart MBO, HAVO of VWO en de resterende 15 procent had een HBO of WO diploma.

In de figuren 8,9 en 10 wordt de ontwikkeling van het aantal NWW'ers in Den Haag en Nederland met elkaar vergeleken. Wat hieraan opvalt, is dat het patroon van het aantal NWW'ers in Den Haag en Nederland gelijkenis vertoont. Tot oktober 2008 daalde het aantal NWW'ers nog, om vervolgens te stijgen. Het grote verschil is echter dat de werkloosheid in Den Haag harder daalde tot oktober 2008 en tot op heden minder hard steeg. Daardoor lag de werkloosheid per saldo ten opzichte van januari 2007 een stuk lager. De werkloosheid in Den Haag lijkt daarmee tot op heden minder gevoelig te zijn voor de effecten van de recessie.

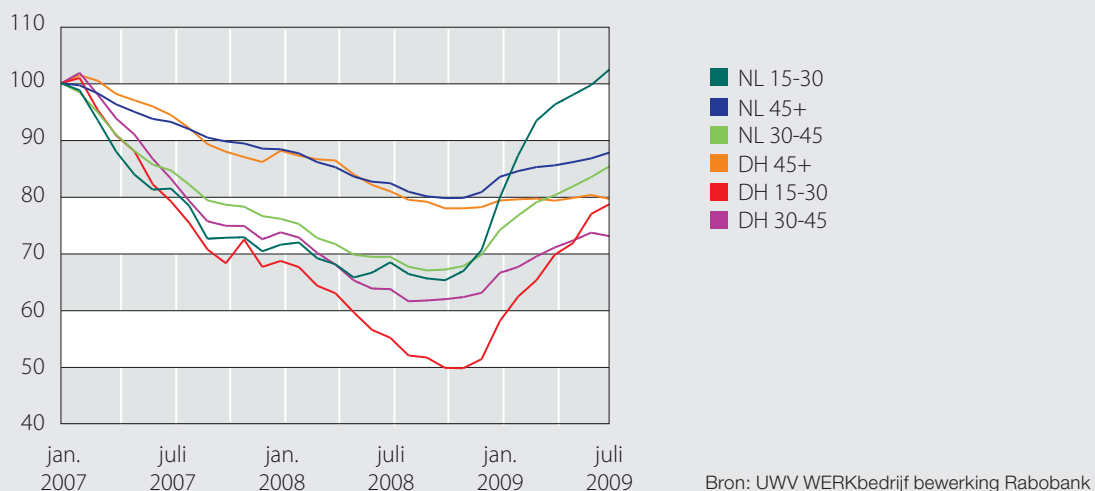
De werkloosheid kan verder worden uitgesplitst naar opleidingsniveau en leeftijd om te bepalen of sommige groepen personen meer of minder worden getroffen door de stijgende werkloosheid. Op basis van het opleidingsniveau is een aantal zaken op te merken. Ten eerste vond in Den Haag de sterkste daling van het aantal werklozen plaats bij mensen met een VMBO-opleiding. Ten tweede blijft het aantal werklozen zonder diploma vrij stabiel over de laatste maanden. Ten derde zien we dat het aantal werklozen met middelbaar of hoger onderwijs daalde tot september/oktober 2008, maar dat deze twee groepen sindsdien een forse stijging kenden. Dat geldt met name voor de groep hoog opgeleiden. Het aantal werklozen in die groep is in Den Haag zelfs weer hoger dan in januari 2007. Als we de werklozen naar leeftijd onderverdelen dan zien we dat het aantal werklozen in alle leeftijdsklassen in Den Haag sneller is afgenomen dan in Nederland. Daarnaast

loopt de werkloosheid ook minder snel op dan in Nederland. In verhouding tot januari 2007 groeit het aantal werkloze jongeren het snelst. Ten tijde van een recessie behoren zij, door een combinatie van factoren, tot de kwetsbaardere groepen.

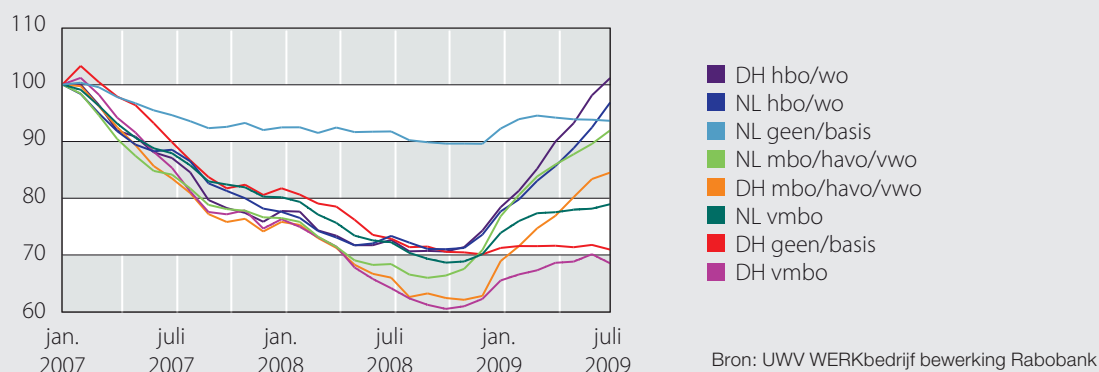
Figuur 8. Werkloosheidsontwikkeling Nederland en Den Haag

Figuur 9. Werkloosheidsontwikkeling naar leeftijd Nederland en Den Haag

Figuur 10. Werkloosheidsontwikkeling naar opleiding Nederland en Den Haag

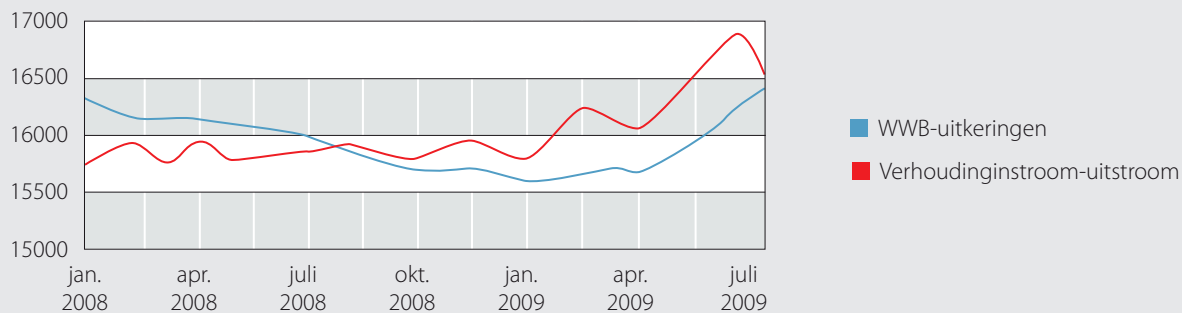
Uit de UWV-cijfers kunnen we concluderen dat het aantal werklozen in Den Haag en in Nederland het afgelopen halfjaar sterk is toegenomen. Een aantal groepen wordt daarbij sterker getroffen dan andere. Zo is de groep jongere en hoger opgeleide werklozen de laatste maanden sneller opgelopen dan de groep oudere en lager opgeleide werklozen. Verder zien we terug dat het niveau van de werkloosheid nog steeds lager is dan in januari 2007, behalve voor hoger opgeleiden. De verwachtingen voor de komende periode zijn echter negatief als het op werkloosheid aankomt. Op de vraag welke effecten dit heeft op de toekomstige werkloosheid in Den Haag zullen we in hoofdstuk 5 ingaan.

Ontwikkeling uitkeringen

Ook de ontwikkeling van het aantal uitkeringen op basis van de Wet Werk en Bijstand ('WWB') toont de verslechterde omstandigheden op de Haagse arbeidsmarkt. De groep mensen met een WWB-uitkering wordt gevormd door alle bijstandsontvangers die in principe beschikbaar zijn om toe te treden tot de arbeidsmarkt.

In de cijfers is te zien dat het aantal personen in Den Haag dat een WWB-uitkering ontving in 2008 daalde (figuur 11). Vanaf januari 2009 is hier echter verandering in gekomen en inmiddels ligt het aantal WWB'ers weer op hetzelfde niveau als aan het begin van 2008. Verder is ter illustratie de instroom van het aantal personen met een nieuw toegekende uitkering afgezet tegen het aantal personen waarvan de uitkering is beëindigd (instroom ten opzichte van uitstroom). Een score lager dan 1 betekent dat de uitstroom groter is dan de instroom, bij een waarde hoger dan 1 is de situatie andersom. Ook hier is januari 2009 het omslagpunt. In de maanden daarna ligt de verhouding steeds boven de 1, met juni 2009 als voorlopig hoogste punt. In deze maand lag het aantal nieuwe aanvragen 80 procent hoger dan het aantal beëindigde uitkeringen. Deze stijging was vooral toe te schrijven aan de sterke toename van het aantal instromers, het aantal uitstromers was van januari tot en met april stabiel maar ligt sinds mei lager. Naar verwachting zal het aantal personen met een WWB-uitkering ook de komende maanden nog verder stijgen.

Figuur 11. Aantal WWB-uitkeringen en verhouding WWB in- en uitstroom, 2008-2009

Bron: Gemeente Den Haag, bewerking Rabobank

Conclusie

- Den Haag heeft sinds 2000 een sterkere groei van de werkgelegenheid gehad dan Nederland en de rest van Haaglanden.
- Het aantal Niet Werkende Werkzoekenden daalde in Den Haag tot oktober 2008 sneller dan in Nederland en tot op heden stijgt het aantal NWW'ers ook minder snel. Binnen het aantal NWW'ers groeit vooral de groep jongeren snel.
- Per saldo ligt de werkloosheid momenteel nog onder het niveau van januari 2007.
- Het aantal personen met een uitkering liet gedurende 2008 een continue daling zien. Over het afgelopen half jaar is het aantal mensen met een uitkering echter weer flink gestegen waardoor Den Haag in juli 2009 weer evenveel mensen met een WWB-uitkering had als in januari 2008.
- In zijn geheel lijkt de arbeidsmarkt in Den Haag tot op heden minder gevoelig te zijn voor de effecten van de recessie dan landelijk het geval is.

5. WERKGELEGENHEIDSRAMINGEN

Voor de ramingen van de werkgelegenheid wordt gebruik gemaakt van het crisismodel van de Rabobank. In dit crisismodel wordt gewerkt met gegevens per gemeente over het aantal arbeidsplaatsen, de beroepsbevolking, het werkloosheidspercentage⁹ en de pendel tussen gemeenten. Het algemene beeld voor Den Haag over de periode begin 2008-2011 is als volgt:

- De beroepsbevolking neemt licht af (van 234.000 in 2008 naar 233.000 in 2010)
- In Den Haag steeg het aantal arbeidsplaatsen van begin 2008 tot begin 2009. Dit jaar daalt het aantal arbeidsplaatsen, wat ook 2010 het geval zal zijn. Naar verwachting daalt het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag minder snel dan in Nederland.
- Als gevolg van de daling van het aantal arbeidsplaatsen neemt het aantal werkloze personen in 2009 en 2010 in Den Haag toe.

Arbeidsplaatsen

In figuur 12 is de geraamde ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag en Nederland weergegeven. De figuur illustreert dat het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag tussen begin 2008 en begin 2009 naar verwachting met 0,4 is toegenomen, dit is ook de landelijke verwachting. Op basis van onze ramingen is de verwachting dat het aantal arbeidsplaatsen gedurende 2009 met 1,1 procent daalt tegenover een daling van 1,4 procent in Nederland. Ten slotte wordt in 2010 in Den Haag en in Nederland een verdere daling van respectievelijk 0,6 en 0,8 procent verwacht. Uit deze vergelijking kunnen we concluderen dat het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag minder geraakt wordt door de recessie. In absolute zin betekent de daling van het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag een afname van 269.000 arbeidsplaatsen begin 2009 naar 258.700 begin 2011.

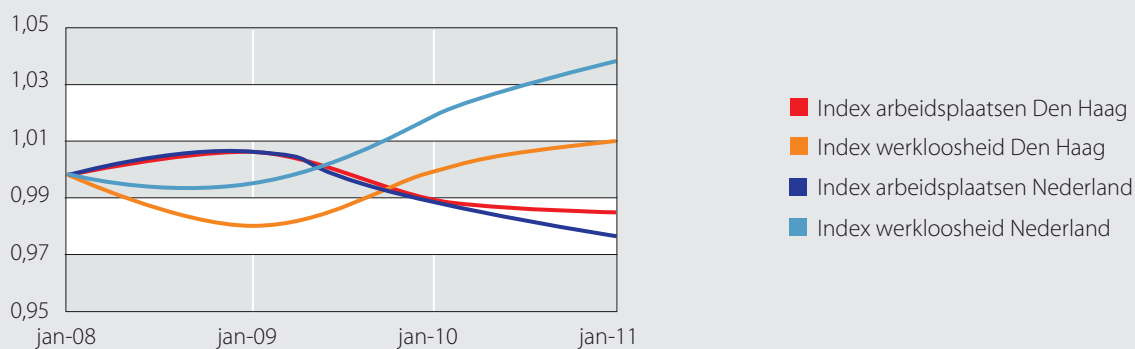
Werkloosheid

De gemiddelde werkloosheid was in Den Haag in 2008 5,8 procent¹⁰. Ondanks dat het aantal arbeidsplaatsen in 2009 afneemt is de verwachting voor het gemiddelde werkloosheidspercentage in 2009 ook 5,8 procent; dit komt vooral doordat de werkloosheid aan het begin van het jaar nog op een laag niveau lag. Uiteindelijk zal de gemiddelde werkloosheid over 2010 6,4 procent bedragen. In de periode van 2008 tot 2011 ligt het werkloosheidspercentage lager dan in Nederland. Hier bedroeg de werkloosheid 5,9 procent in 2008 terwijl de ramingen een gemiddelde werkloosheid van 6,4 procent in 2009 en 7,4 procent in 2010 voorzien. De ontwikkeling van het werkloosheidspercentage in Den Haag en Nederland is weergegeven in figuur 13. Tevens wordt in figuur 12 nog de geïndexeerde werkloosheid, met januari 2008 als basis, getoond waarbij blijkt dat de werkloosheid sneller afnam in 2008 en minder snel stijgt vanaf 2009. De raming over de toekomstige ontwikkeling van de Haagse werkloosheid is in lijn met het tot nu toe geschetste beeld van de arbeidsmarkt. De ontwikkeling van de werkloosheid bevestigt dat de effecten van de recessie in mindere mate gevoeld worden op de Haagse arbeidsmarkt.

⁹ Verhouding aantal werklozen ten opzichte van totale beroepsbevolking – om de beroepsbevolking te bepalen is gebruik gemaakt van de enquête beroepsbevolking van het CBS die vervolgens wordt doorgerekend naar gemeenten.

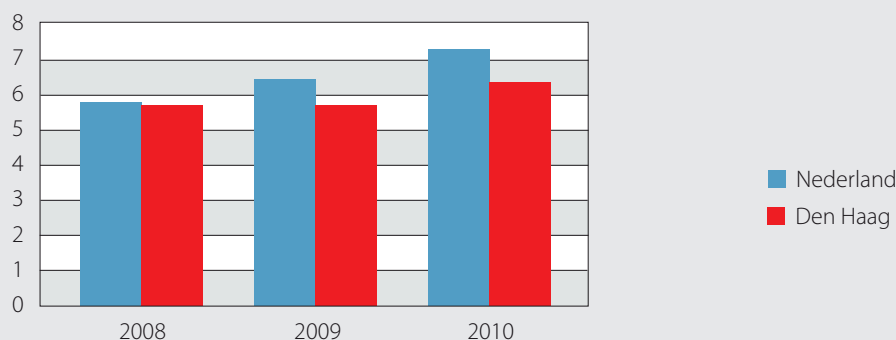
¹⁰ Dit wordt berekend door het werkloosheidspercentage aan het begin en eind van het jaar op te tellen en te delen door twee

Figuur 12. Ontwikkeling arbeidsplaatsen en werkloosheid in Den Haag en Nederland 2008-2011¹¹

Bron: Crisismodel Rabobank

Figuur 13. Werkloosheidspercentage Den Haag en Nederland, jaargemiddelden 2008-2010

Bron: Crisismodel Rabobank

Effect van pendel

We zagen eerder al dat Den Haag een hoge werkgelegenheidsfunctie heeft, de stad kent dan ook een groot aantal mensen dat in Den Haag werkt maar in een omliggende gemeente woont. Daarnaast kent Den Haag als grote stad ook veel inwoners die in een andere gemeente werken. Als gevolg van pendelstromen zorgt een daling van het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag voor een toename van de werkloosheid in zowel Den Haag als in andere gemeenten. Een daling van het aantal arbeidsplaatsen in gemeenten met veel Haagse pendelaars leidt echter ook tot meer werkloosheid in Den Haag. In het crisismodel zijn ook de pendelstromen opgenomen. Hierdoor kan worden bepaald in hoeverre Hagenaars worden getroffen door daling van het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag en in pendelgemeenten.

Op basis van deze cijfers zien we dat de toename van het aantal arbeidsplaatsen in 2008 (1.000 personen) voor de helft door Hagenaars werd opgevuld en voor de andere helft door pendelaars. Daarnaast groeide het aantal Haagse pendelaars met meer dan 600. Als gevolg hiervan steeg het aantal werkende Hagenaars met 1.100 (500 werkzaam in Den Haag en 600 buiten Den Haag). Gedurende 2009 wordt een daling van 3.000 arbeidsplaatsen voorzien in Den Haag. Naar verwachting zijn dit voor de helft banen van Hagenaars en voor de helft banen van mensen uit overige gemeenten. Doordat er naar schatting echter ook 600 pendelende Hagenaars hun baan verliezen, daalt het aantal werkzame personen in Den Haag met 2.100. Ten gevolge van de afname van het aantal arbeidsplaatsen in 2010 is de verwachting dat nog eens 1.100 Hagenaars hun baan verliezen. Van hen verliezen 800 hun baan door een afname van de werkgelegenheid in Den Haag en 300 door afname in pendelgemeenten.

¹¹ Indexen op basis van het aantal arbeidsplaatsen en werklozen op 1 januari 2008

Conclusies

- In 2009 en 2010 zal Den Haag te maken krijgen met een daling in het aantal arbeidsplaatsen waardoor de werkloosheid gedurende deze periode toeneemt.
- Op basis van de ramingen zien we wel dat het gemiddelde werkloosheidspercentage in Den Haag lager uitkomt dan in Nederland in de periode begin 2008 tot begin 2011.
- De toename van het aantal werkloze Hagenaars treedt deels op doordat er een daling van het aantal arbeidsplaatsen in Den Haag plaatsvindt maar voor een deel komt dit ook door afname van het aantal arbeidsplaatsen in pendelgemeenten.

6. GELDSTROMEN BIJ BEDRIJVEN

Economische activiteiten leiden tot financiële transacties die zichtbaar zijn op de rekening courant van bedrijven. Vanuit deze constatering heeft de Rabobank een conjunctuurtoets ontwikkeld die op basis van de rekening courant transacties van bedrijven zeer actueel inzicht geeft in de ontwikkeling van het bedrijfsleven in een regio of gemeente. Uit onderzoek blijkt dat de uitkomsten van dit instrument een hoge samenhang hebben met andere reeksen, met dat verschil dat de rekening courant cijfers veel actueler en op een lagere ruimtelijke schaal (tot op gemeenten, waar de overige bronnen zich beperken tot landelijke of soms provinciale cijfers) beschikbaar zijn.

Om van basismateriaal tot analyseresultaten te komen, worden diverse stappen doorlopen. De belangrijkste daarvan is dat de analyses zijn gebaseerd op bedrijven die gedurende de gehele beschouwde periode maandelijkse mutaties op hun rekening courant hebben gehad. In feite is daardoor sprake van een panelonderzoek, waarop ook het marktaandeel van de Rabobank (of veranderingen) niet van invloed is. Het voorgaande betekent, dat mutaties in het ondernemingenbestand, die wel van invloed zijn op de economische groei en dynamiek in een gebied, in dit onderzoek buiten beschouwing worden gelaten. In het gehele proces is scherp gelet op privacy-aspecten. Door in een vroegtijdig stadium het basismateriaal te aggregeren naar sectoren en postcodes, zijn individuele bedrijfsgegevens niet herleidbaar. De landelijke analyse is gebaseerd op cijfers van 250.000 bedrijven. Voor Den Haag zijn de cijfers van bijna 3.000 bedrijven gebruikt.

Bij de interpretatie van de cijfers moet nog het volgende worden aangetekend. Bedrijven gebruiken hun rekening courant niet alleen voor dagelijkse zaken (afhandeling van betalingen en ontvangsten), maar ook voor meer strategische doeleinden, bijvoorbeeld liquiditeitsmanagement. Daardoor lopen ook geldstromen over de rekening courant die niet direct met de 'dagelijkse handel' te maken hebben. Uit het feit dat de jaarlijkse groei van de geldstroom veel hoger is dan de groei van de economie op zich, kan worden afgeleid dat bedrijven in toenemende mate hiermee bezig zijn. Dit betekent dat we niet zozeer kijken naar de absolute groei van de omvang van de geldstroom, maar kijken naar verschillen die optreden tussen de lokale of regionale cijfers en de landelijke ontwikkeling. De veronderstelling daarbij is, dat per regio geen verschillen bestaan in de wijze waarop bedrijven in strategisch opzicht met hun rekening courant omgaan.

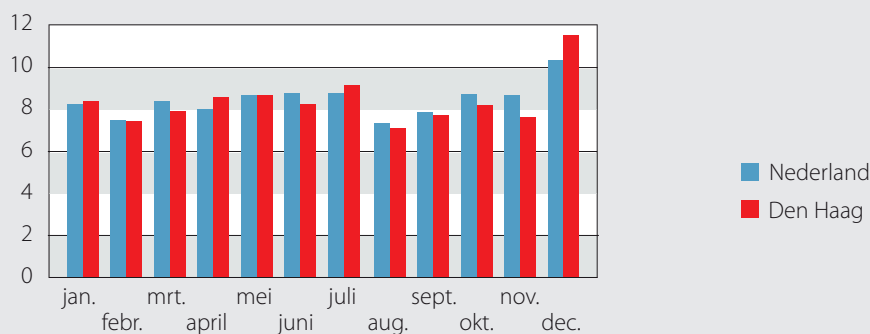
Figuur 14 toont als eerste het 'seizoenspatroon' van de Haagse economie, vergeleken met dat van Nederland. Daarbij is de omvang van de maandelijkse mutatie weergegeven als percentage van hetgeen op jaarbasis heeft plaatsgevonden. De cijfers hebben betrekking op de jaren 2000 tot en met 2008. Inzicht in dit seizoenspatroon is relevant omdat we tegen die achtergrond de ontwikkeling van de meest recente maanden moeten interpreteren.

Gezien de omvang en breedte van de Haagse economie wekt het geen verbazing dat het seizoenspatroon van Den Haag weinig afwijkt van het Nederlandse. De 'eindejaarsspurts' in december is in Den Haag nog duidelijker zichtbaar dan in geheel Nederland, hetgeen niet ongebruikelijk is in grote steden met een belangrijke verzorgende (consumenten) sector. Voorts valt het iets grotere aandeel van juli voor Den Haag op. Minder prominent dan december, maar wel van belang omdat de meest actuele cijfers tot en met juli 2009 lopen (zie ook onder).

Figuur 15 toont de ontwikkeling in Den Haag en Nederland over de eerste 7 maanden van 2009. Hier is de maand-op-maandgroei weergegeven (dus januari 2009 vergeleken met januari 2008 etc.) voor zowel Nederland als Den Haag. Daarbij is het van belang om niet zozeer naar de absolute groei ten opzichte van 2008 te kijken (zie de eerdere opmerking over het feit dat strategische bedrijfsbeslissingen ook invloed hebben op de hoeveelheid geld die over het rekening courant gaat) maar naar het groeiverschil per maand tussen Nederland en Den Haag. Daarbij valt op dat in vrijwel alle weergegeven

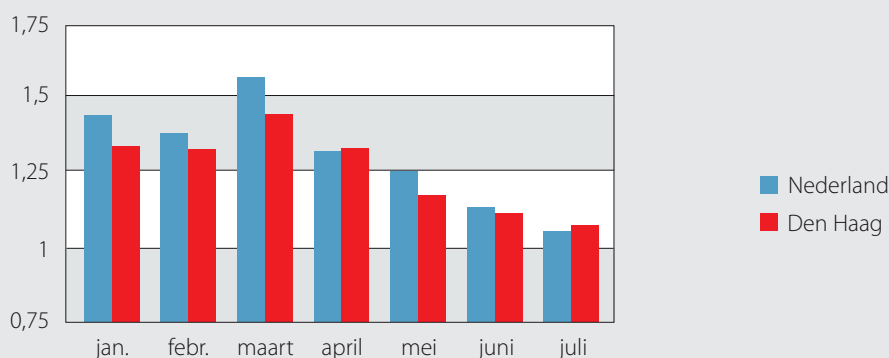
maanden de groei in Den Haag lager ligt dan landelijk het geval is geweest. In juni en juli lijkt de Haagse economie wat 'terug te veren', maar het is nog de vraag of deze ontwikkeling zich zal doorzetten. Op basis van de cijfers over de eerste zeven maanden van 2009 dringt het beeld zich op dat de Haagse bedrijvigheid iets sterker wordt getroffen door de recessie dan Nederland als geheel. Als we de prestaties van de verschillende sectoren in Den Haag en Nederland over de eerste 7 maanden van 2009 naast elkaar leggen dan valt op dat de ontwikkeling van de geldstroom vooral minder groot was in de horeca & recreatie en de commerciële dienstverlening. Aan de andere kant was de ontwikkeling groter in de bouw en handel, dit was echter onvoldoende om Den Haag over de gehele periode boven het Nederlandse niveau uit te tillen.

Figuur 14. Seizoenspatroon van de maandelijkse mutaties in Den Haag en Nederland

Bron: Rabobank

Figuur 15. Ontwikkeling van de geldstroom maand op maand in Den Haag en Nederland

Bron: Rabobank

Conclusies

- Om op basis van financiële transacties over de rekening courant van bedrijven tot een maat van economische activiteit te komen, maken we gebruik van een conjunctuurtoets die actueel inzicht geeft in de ontwikkeling van het bedrijfsleven.
- Het seizoenspatroon van de rekening courant transacties laat zien dat de ontwikkeling van de geldstromen in december het grootst is. Naar verhouding is deze maand voor Den Haag nog belangrijker dan in Nederland.
- In de ontwikkeling van de geldstroom in Den Haag en Nederland over de eerste 7 maanden van 2009 valt op dat in vrijwel alle maanden de groei in Den Haag lager lag dan landelijk het geval was. In juni en juli lijkt de Haagse economie wat 'terug te veren', maar het is nog de vraag of deze ontwikkeling zich zal doorzetten.
- In de sectoren horeca & recreatie en commerciële dienstverlening was de ontwikkeling van de geldstroom tot en met juli 2009 lager dan in Nederland, in de bouw en handel was de ontwikkeling hoger.

7. ONDERNEMERSMENINGEN

Inleiding

De Conjunctuur Enquête Nederland ('COEN') wordt sinds het 3e kwartaal van 2008 uitgevoerd onder ondernemers in Nederland. Deze enquête wordt uitgevoerd in opdracht van het CBS, de Kamer van Koophandel, EIB, MKB-Nederland en VNO-NCW. In dit hoofdstuk worden de uitkomsten van de publicaties van oktober 2008, januari 2009, april 2009 en juli 2009 behandeld. Het doel van de publicaties is het verschaffen van actuele informatie over de meningen van Nederlandse ondernemers over de realisaties, verwachtingen en oordelen met betrekking tot hun onderneming. In dat opzicht is de COEN dus anders dan de voorheen behandelde invalshoeken. Die waren op cijfers gefundeerd (waardoor ze vaak minder actueel zijn), terwijl deze bron actuele meningen peilt. Met een aantal indicatoren¹² wordt inzicht verkregen in de huidige situatie en de toekomstige, verwachte ontwikkeling van het regionale en Nederlandse bedrijfsleven. In dit hoofdstuk doen we daarom uitspraken over het regionale bedrijfsleven in het werkgebied van de Kamer van Koophandel Den Haag¹³.

Trends onder het bedrijfsleven

Bedrijfsprestaties

Wat we kunnen aflezen uit de vier metingen is dat de bedrijfsprestaties steeds meer onder druk zijn komen te staan. Tot en met het eerste kwartaal van dit jaar was het aantal ondernemers dat aangaf dat de productiecapaciteit, orderontvangst en omzet nog toenamen een stuk gedaald. Momenteel lijkt er sprake te zijn van een lichte opleving, alhoewel in het tweede kwartaal het aantal ondernemers dat te kampen had met een afname van deze drie indicatoren nog wel hoger lag dan bij de metingen over de laatste twee kwartalen van 2008. In juli 2009 gaf nog iets meer dan een kwart van de ondernemers aan dat in het tweede kwartaal van 2009 de orderontvangst was gedaald, bijna 20 procent had een lagere productiecapaciteit en bijna 40 procent behaalde minder omzet. Deze daling deed zich zowel in Nederland als in de regio Den Haag voor, zij het dat er in Nederland meer ondernemers door werden getroffen. Tegelijkertijd gaf 7 procent van de ondernemers regionaal en landelijk aan dat ze juist meer winstgevend waren dan een kwartaal eerder, meer dan 40 procent van de ondernemers had echter een lagere winstgevendheid.

Belemmeringen

Ondernemers merken onmiskenbaar dat de recessie leidt tot vraaguitval. Toen ondernemers in de regio Den Haag in oktober 2008 naar de grootste belemmering voor hun bedrijfsvoering werd gevraagd, werd door de meeste (21 procent) het tekort aan arbeidskrachten genoemd. Daarnaast werd door 15 procent de gebrekkige vraag als grootste belemmering gezien. Bij de meting in juli 2009 was de gebrekkige vraag voor 29 procent van de ondernemers de grootste belemmering. Financiële beperkingen, 13 procent, vormden een tweede belangrijke zorgpunt, terwijl het tekort aan arbeidskrachten nog maar voor 5 procent van de ondernemers een probleem vormde. Een positief punt is dat zo'n 45 procent van de ondernemers bij de drie metingen aangaf geen belemmeringen te ondervinden.

¹² Ondermeer de productie, omzet, prijzen, orders, voorraden, investeringen, concurrentiepositie, economisch klimaat, personeelsomvang en de door de ondernemers ondervonden belemmeringen.

¹³ Het gebied van de kantoren Alphen a/d Rijn, Delft, Den Haag, Leiden, Lisse, Naaldwijk en Zoetermeer.

Vergelijking op sectorniveau

Naast uitspraken over het gehele bedrijfsleven kunnen er met behulp van de COEN ook uitspraken over een aantal sectoren¹⁴ worden gedaan. Op basis hiervan zijn de volgende conclusies te trekken. Landelijk ervaart een derde van ondernemers in de horeca/makelaardij en reisbranche, logistiek/communicatie, groothandel en bouw de gebrekkige vraag als een belemmering. Regionaal ligt dit aandeel hoger bij ondernemers in de horeca/makelaardij en reisbranche (45 procent) maar lager in de andere drie branches (20-25 procent).

Het aantal ondernemers dat in het tweede kwartaal van 2009 een lagere omzet behaalde dan het kwartaal ervoor lag tussen de 25 en 50 procent. In de bouw en de verhuur van roerende goederen/informatietechnologie en overige dienstverlening hadden de minste ondernemers last van dalende omzetten (25 procent). In de groothandel hadden de meeste ondernemers met een dalende omzet te maken (50 procent). Positief was dat maar 25 procent van de ondernemers in de logistiek/communicatie in de regio een omzetzijging noteerde tegenover 50 procent in Nederland. Daarentegen hadden meer ondernemers in de horeca/makelaardij en reisbranche te maken met een daling van de omzet, 46 procent tegenover 37 procent landelijk.

Verwachtingen van ondernemers voor de tweede helft van 2009

Zoals al eerder aangegeven, worden in de COEN ook de verwachtingen van ondernemers gepeild om inzicht te krijgen in het vertrouwen voor de toekomst.

Omzet

In het bovenstaande kwam naar voren dat een groot deel van de ondernemers te kampen heeft gehad met dalende omzetten. Meer dan een derde van de ondernemers in de regio Den Haag en Nederland denkt dat de omzet ook in het derde kwartaal van 2009 nog zal dalen. Hiermee zijn zij negatiever dan een kwartaal eerder, toen verwachtte nog iets meer dan een kwart een daling van de omzet. Ondernemers in de detailhandel en autobranche zijn zowel in de regio Den Haag als in Nederland het meest negatief over de ontwikkeling van de omzet, 40 procent voorziet een daling. Bedrijven in de bouw zijn in de regio Den Haag het meest positief. Van hen verwacht meer dan 20 procent dat de omzet weer zal stijgen.

Investeringsbereidheid

Bij de meting van juli is door 14 procent van de bedrijven in de regio Den Haag de verwachting uitgesproken dat ze meer gaan investeren dit jaar. In Nederland is dit 9 procent. De algemene trend per sector is dat het aantal ondernemers dat verwacht meer te gaan investeren gehalveerd is ten opzichte van de eerste meting in oktober 2008. Daarnaast verwacht 40 procent van het aantal bedrijven in de regio Den Haag dit jaar minder te gaan investeren tegenover 45 procent in Nederland. De sectoren waarin de meeste ondernemers verwachten dat ze minder gaan investeren zijn de landbouw, bouw, industrie en horeca/makelaardij en reisbranche, 50 tot 60 procent van deze ondernemers in de regio Den Haag verwacht minder te investeren. Opvallend is echter ook dat 45 procent van de ondernemers in de logistiek en communicatie meer verwacht te gaan investeren.

Personeelssterkte

Met het oog op de toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid en werkloosheid is het interessant om te zien wat de verwachtingen van ondernemers over de personeelssterkte zijn. Hieruit blijkt dat ongeveer tweederde van de ondernemers denkt dat het personeelsbestand gelijk zou blijven in het derde kwartaal van 2009. Daarnaast heeft in de regio Den Haag

¹⁴ De COEN onderscheidt de volgende sectoren: landbouw en visserij, Industrie, bouwnijverheid, groothandel en handelsbemiddeling, detailhandel en autobranche, horeca/makelaardij/reisbranche, logistiek/communicatie, verhuur van roerende goederen/informatietechnologie en overige dienstverlening.

een kwart van de ondernemers echter de verwachting dat het personeelsbestand zal krimpen tegenover 28 procent in Nederland. In de landbouw, industrie, bouw en verhuur van roerende goederen/informatietechnologie en overige dienstverlening voorzien drie op de tien ondernemers een daling in hun personeelsbestand. Dit geldt zowel regionaal als landelijk voor de genoemde sectoren behalve voor de landbouw, in deze sector verwachten ondernemers in de regio Den Haag een grotere daling.

Conclusies

- In juli gaf iets meer dan een kwart van de ondernemers aan dat in het tweede kwartaal van 2009 de orderontvangst was gedaald, bijna 20 procent had een lagere productiecapaciteit en bijna 40 procent behaalde minder omzet.
- Tekort aan vraag vormt een steeds grotere belemmering maar wordt in het Kamer van Koophandel gebied Den Haag minder genoemd dan in Nederland.
- Ten opzichte van het eerste kwartaal van 2009 varieert het aantal ondernemers dat een lagere omzet behaalde tussen de 25 en 50 procent, dit is afhankelijk van de sector. In de bouw en de verhuur van roerende goederen/informatietechnologie en overige dienstverlening hadden de minste ondernemers in de regio Den Haag last van dalende omzetten (25 procent). In de groothandel hadden de meeste ondernemers met een dalende omzet te maken (50 procent).
- Een derde van de ondernemers verwacht een lagere omzet in het 3e kwartaal van 2009.
- Van de bedrijven in de regio Den Haag verwacht 40 procent minder te gaan investeren in 2009, 14 procent juist meer.
- Twee derde van de ondernemers verwacht dit jaar geen wijzigingen in het personeelsbestand. Afname van het personeel wordt door een kwart van ondernemers regionaal en bijna 30% landelijk verwacht.

8. BEDRIJFSDYNAMIEK

De bedrijfsdynamiek (starters, oprichtingen, opheffingen etc.) is gewoonlijk een goede indicator voor de gang van zaken in het bedrijfsleven, hoewel de ervaring leert dat er soms geruime tijd kan zitten tussen enerzijds de economische ontwikkeling en anderzijds de ontwikkeling van de bedrijvenpopulatie.

Tabel 1. Bedrijfsdynamiek Den Haag

Periode	Starters	Opheffingen	Faillissementen (inc. zakelijk beheer)
2008-1	1485	740	
2008-2	1047	566	44 (1e helft 2008)
2008-3	1195	665	
2008-4	1197	944	67 (2e helft 2008)
2009-1	1396	981	
2009-2	1039	776	55 (1e helft 2009)

Bron: Kamer van Koophandel Den Haag, bewerking Rabobank

Starters

De bedrijfsdynamiek in Den Haag laat zien dat het aantal starters in het eerste kwartaal van 2009 6 procent lager lag dan in het zelfde kwartaal vorig jaar. In Nederland vond een vergelijkbare daling plaats. In het tweede kwartaal van dit jaar ligt het aantal starters in Den Haag ongeveer op hetzelfde niveau als vorig jaar. Daarmee doet Den Haag het slechter dan Nederland als geheel waar 5 procent meer starters waren dan in hetzelfde kwartaal vorig jaar. In Den Haag starten de meeste bedrijven in de bouw en de dienstverlening. Deze sectoren maken samen meer dan 70 procent uit van de startende ondernemingen. Op sectorniveau is daarnaast te zien dat steeds meer bedrijven zich inschrijven in het handelsregister omdat dit sinds enige tijd verplicht is geworden voor alle bedrijven. Hierdoor dienen nu ook onder andere alle landbouw en visserijbedrijven, dienstverleners als advocaten en fysiotherapeuten en rechtspersonen die geen onderneming voeren zoals overheidsinstanties en kerkgenootschappen zich in te schrijven. Daardoor is het aantal starters en het aandeel van bepaalde sectoren tijdelijk, tot aan het eind van 2009, dan ook hoger dan voorheen.

Opheffingen

Het aantal opheffingen ligt in Den Haag fors hoger dan vorig jaar (respectievelijk 33 procent hoger in het 1ste kwartaal en 37 procent hoger in het 2^e kwartaal). In Nederland is het aantal opheffingen ten opzichte van vorig jaar ook gestegen maar met gemiddeld 15 procent in de eerste twee kwartalen van dit jaar. Opheffingen zijn geen faillissementen. Een bedrijf kan weliswaar worden opgeheven vanwege de recessie, maar ook omdat de ondernemer bijvoorbeeld een bepaalde leeftijd bereikt, kampt met gezondheidsproblemen of zijn bedrijf opheft en een nieuwe onderneming start. Aangezien de laatstgenoemde factoren grotendeels constant blijven, kan de toename van het aantal opheffingen er op wijzen dat veel ondernemers er voor kiezen om het bedrijf zelf op te heffen waarmee ze het niet tot een faillissement laten komen.

Faillissementen

De ontwikkeling van het aantal faillissementen is opmerkelijk in Den Haag. Zo kende de stad in de periode sinds begin 2008 de meeste faillissementen in het tweede halfjaar van 2008. In het gebied van de Kamer van Koophandel Den Haag en in Nederland werden de meeste faillissementen juist in het afgelopen half jaar (eerste helft van 2009) waargenomen. Uiteindelijk is het aantal faillissementen nog steeds zeer beperkt als dit wordt afgezet tegen het totale aantal bedrijven. Over

de hele populatie van Haagse bedrijven is in de eerste helft van 2009 slechts 0,1 procent failliet gegaan. Wat het interpreteren van deze cijfers bemoeilijkt, is dat bij faillissementen doorgaans een aantal procedures moeten worden doorlopen voordat het faillissement definitief is. Het verschil in de tijd van aanvraag en van uitspraak van het faillissement maakt het daarmee lastig om te zien welke faillissementen van tijdens en welke van voor de recessie zijn.

Conclusies

- Het aantal starters lag in de eerste twee kwartalen van 2009 lager dan in dezelfde periode in 2008. In Nederland was dit alleen in het eerste kwartaal het geval.
- Daarnaast is het aantal opheffingen in Den Haag de afgelopen twee kwartalen sterker gestegen dan in Nederland. De verhouding tussen het aantal starters en opheffingen was als gevolg daarvan in het tweede kwartaal van 2009 in Den Haag een stuk lager dan in Nederland.
- Tot nog toe is in 2009 slechts een op de duizend bedrijven in Den Haag failliet gegaan. In tegenstelling tot Nederland en de rest van het KvK gebied Den Haag is het aantal failliete bedrijven het afgelopen half jaar weer wat afgenomen.